

Zárójelentés a

Varsány. Egy északmagyarországi falu megismételt társadalomnéprajzi vizsgálata (T 034 799-es) OTKA-programról, 2001-2004.

1. Célkitűzés.

Varsány 1971-75 között közösségtanulmányi módszerrel végzett társadalomnéprajzi vizsgálat tárgya volt (vö. Bodrogi T. szerk. Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához. Bp., 1978.). A program célja a vizsgálat megisméltése volt azoknak a hatásoknak a felmérésére, amelyeket az 1989/90-es rendszerváltás idézett elő. A kutatás három témakörre összpontosított: 1/ a gazdasági viszonyok és ezzel összefüggésben a társadalmi rétegződés, 2/ a kommunikációs rendszer, 3/ az értékrendszer változása. Emellett indokoltnak látszott a település növekvő arányú cigány népességének alaposabb megismerése, amely az 1978-as vizsgálatból kimaradt. Eredményként a tapasztaltak tudományos közleményekben közzétételét tűztük ki célul tanulmányok, végül monografikus összegezés formájában. Fontosnak tartottuk, hogy miként a korábbi varsányi kutatás eredményei beépültek a nemzetközi információcserébe Magyarországon kutató külföldiek munkáin és velük közösen kiadott kötet révén (New Hungarian Peasants. Szerk. Hollos, M. és Maday, B. C. New York, 1983), úgy most is igyekezzünk hazai és külföldi konferenciákon megismertetni az eredményeket. Erre eleve esélyt kínált, hogy együtt kívántunk működni a hallei Max Planck Institut für Ethnologische Forschunggal, amely ebben az időszakban a volt szocialista országokban az agrárátalakulás összehasonlító kutatását végezte.

2. Résztvevők.

Az MTA Néprajzi Kutatóintézet munkatársai, akik a korábbi kutatásban is részt vettek: Jávör Kata az értékrendszer, Szabó Piroska a kisgazdaságok és a kommunikáció, Sárkány Mihály a gazdaság és a társadalom átrétegződése kapcsolatának vizsgálatára vállalkozott. Mellettük meghívtam Kardos Ferenc néprajz és kulturális antropológia szakos egyetemi hallgatót (aki korábban már elvégezte a könyvtár szakot, és főállásban a nagykanizsai Városi Könyvtár igazgatóhelyettese) a kutató csoportba, aki a cigányok körében kutatott. Kutatási tervünknek megfelelően egyetemi hallgatókat is bevontunk az adatgyűjtésbe. 2001-ben négy, 2002-ben két néprajz szakos egyetemi hallgató töltött 1-1 hetet egyetemi gyakorlatként Varsányban, adatgyűjtést végzett az általunk kidolgozott kérdőívek segítségével, emellett saját érdeklődésüket is követve. Közülük Bíró Hajnalka többszöri, folytatólagos terepmunkát végezve kidolgozta az építkezés és lakáshasználat átalakulását, ezért 2003-tól őt is a program résztvevői közé soroltuk. Anyagot gyűjtött a kommunikáció témakörben is. A 2001-ben gyakorlatot követően még Máté György tért vissza rövid időre annak az évnél az őszén és mélyedt el a földi bodza hasznosításában vizsgálatában, amelyből tanulmányt publikált (lásd közlemények). 2003-ban bekapcsolódni látszott a programba Görgöy Rita (Központi Statisztikai Hivatal) a társadalomstatisztikai adatok feldolgozásával, ő azonban férjhez ment, Pécsre költözött, gyermeket szült, ezért ezt a munkát elmaradt. A publikált statisztikai adatokból végül Schwarcz Gyöngyi, az MTA Néprajzi Kutatóintézet szerződéses tudományos segédmunkatársa készített összeállítást 2005 decemberében.

3. A kutatás menete, módszerei.

A kutatás hosszú terepmunkával történt a községben lakást bérelve, a fő adatgyűjtési mód a résztvevő megfigyelés és mélyinterjúk készítése volt. A kutatás minden néprajzkutató résztvevője 60-80 napot töltött a faluban a négy év során. Minden résztvevő a maga

témabontásával vizsgálódott, de az egyetemi hallgatók közös munkakultúra kérdőívet vettek fel 4 családtól 2001-ben, és életstratégia kérdőívet 7 családtól 2002-ben. Gyűjtöttük a faluban 2002-től megjelent hírlap számait, a politikai hírverés dokumentumait és fényképfelvételek készültek nagy számban. Ezek közül különösen értékes a falu valamennyi lakóépületének digitális felvétele, amely CD-lemezen hozzáférhető. Az anyag gyűjtését, beleértve a lakás bérletét, kizárólag az OTKA támogatása tette lehetővé, miként a felhasznált anyagok beszerzését is.

4. A kutatás következtetései, összefüggések.

A megélhetés módjai és a társadalom átrétegződése.

1990-ben Varsányban még nem találtak munkanélkülit a népszámlálók, 2001-ben 85 férfi és 26 nő esett ebbe a kategóriába. Még többet mond az aktív keresők száma: 1990-ben még 820, 2001-ben viszont csak 523 az 1778 fős településen. A rendszerváltás tehát jelentősen átformálta a megélhetést egy olyan faluban is, ahol az emberek több generáción keresztül hozzászoktak a falun kívüli munkavállaláshoz. Megrázónak bizonyultak mind a mezőgazdaság üzemstruktúrájában, mind a más szektorok munkaerőigényében bekövetkezett változások.

A termelőszövetkezet felbomlását majd újjáalakulását, a földek reprivatizációját és privatizációját követően olyan üzemi viszonyok alakultak ki, amelyek a többség számára kevesebb esélyt kínálnak még az 1935-ös üzemstruktúrájánál is, amennyiben elsősorban mezőgazdaságból szeretnének megélni. Utóbbiak köre jelenleg a termelőszövetkezet 15 tagjára szűkül, akik évente csak 10 hónapnyi fizetést tudnak felvenni, továbbá annak a 6 üzemnek a tulajdonosaira (ez hét család), akik 30 hektárnál nagyobb földterülettel rendelkezve (valójában ennél nagyobb területet művelve) vállalkozói létre képesek. A faluban ugyan 14 gazda egyéni vállalkozó, de felüknek nem nyújt megélhetést önmagában a mezőgazdaság. A 338 kisüzem, amelyek területe 3 hektárnál kisebb, kizárólag kiegészítő jövedelemszerzésre ad esélyt, a korábbi tsz háztájijhoz hasonlítható módon. Ennek is jelentősége van azonban olyan körülmények között, amikor más jövedelemszerzési lehetőségek erősen korlátozottá váltak.

A mezőgazdaság átrendeződésének folyamat mégis szinte konfliktusmentes volt, ami főként azzal magyarázható, hogy a családok többsége megélhetését a megelőző negyven év során döntően nem mezőgazdasági munkavállalásra építette már.

Mezőgazdasági vállalkozóvá zömmel az egykori középgazda családokból származó termelőszövetkezeti középvezetők lettek, akik, a mezőgazdaságot szeretve, abban szakemberré válva, és a termelőszövetkezetben kapcsolati tőkét is szerevezve a mezőgazdasági privatizáció nyertesei lettek. Melléjük akad egy városban élő, biztos egzisztenciájú kivétel, akinek gyökerei azonban a falu egyik korábbi vállalkozói beállítottságú családjába nyúlnak vissza. Esete a személyiség fontosságára hívja fel a figyelmet. A mezőgazdasági vállalkozók üzemeinek családon belüli folyamatossága azonban bizonytalan. Nincsenek ebben a körben az egykor kuláknak minősítettek leszármazottai, akik a kárpótlás során nem tudták mezőgazdasági üzemeiket helyreállítani, gyermekeiket pedig már korábban más pályákon indították el.

A nagy többség számára a megélhetés más forrásai lényegesek.

Létrejött a faluban egy szűk nem mezőgazdasági vállalkozói réteg. Csak hárman vannak azonban, akik másokat foglalkoztatnak rendszeresen, és családi háttérük igen különböző. A faluban regisztrált további 33 egyéni vállalkozó vagy kisiparos, vagy nagyobb vállalkozók bedolgozója. A többség tehát munkavállaló, és többé-kevésbé azt az ingázó életformát folytatja, amely az 1970-es években a lakosok mintegy 2/3-át jellemezte. Változás viszont, hogy a/ jóval kevesebben vannak; b/ a heti ingázás visszaesett, mert a kisbuszok elterjedésével természetessé vált a mindennapos munkába járás Budapestre is; c/ a még távolabbi, németországi munkavégzés, ezzel több hónapos távollét vállalása. Jelentős eltérés a

korábbiaktól a cigány családokból főként nők munkavállalása egy közeli gyertyagyárban. Ez hozzájárult ahhoz, hogy a cigány lakosság nem vált olyan elesetté, mint más országrészekben, jóllehet az építőiparból jórészt kiszorultak a varsányiak is. Körükben az alkalmi munkavállalás különböző válfajai a legelterjedtebbek. Nem csupán cigány családok, hanem egyéb idős emberek is megtalálhatók a kifejezetten elszegényedettek, napról napra élők kategóriájában. A fiatalok alkalmi, nem regisztrált munkavállalása pedig azzal fenyeget, hogy kiesnek a szociális védőhálóból.

A megélhetés eltérő formáihoz szükségképpen eltérő életszínvonal járul, ami kifejezésre juttatja az erőteljes társadalmi polarizálódást, bár ennek látványos jelei némelykor megtevesztők. A falu átépült az 1960 utáni időben, különösen szembeötlők az 1980-as, 1990-es évek többszintes vagy városi villákat idéző épületei. Ezek jelentős része azonban helyileg gyártott, gyenge minőségű építőanyagból készült, amelynek hátrányait magas fűtési számlákkal illetve a rendelkezésre álló tér ki nem használásával fizetik meg. Az 1990 után épült házak pedig (számuk jóval kisebb a korábbiaknál) voltaképpen két csoportnál találhatók meg: a viszonylag jól kereső ingázóknál, akik valamilyen vállalkozásfélét is folytatnak a családban, illetve a cigányoknál, akik állami segínyt kaptak.

A polarizáció, a társadalmi rétegekülönbségek kiéleződése jellemző trend ma, ám ennek erejét csökkentik a rokoni hálók a hozzájuk kötődő kötelezettségrendszerrel, a fennmaradt állami szociális háló, a közoktatásban való részvétel időben kitolódása. A generációs különbségeknek pedig összetartó szerepe is van: a mezőgazdaságnak életvitelükben, házuk, lakásuk, lakókörnyezetük kialakításában háttér fordító fiatalabbak az idősebb szülők háztartásaiban teremtik elő a megélhetési költségeket csökkentő élelmiszereket.

Benyomásunk az volt, hogy a varsányi társadalom átalakulása korántsem vezetett valamiféle új konszolidációra. A vállalkozói réteg sem cementálódott és a különbségek sem olyan nagyok, hogy a státus- és rétegváltások ne következhetnének be.

Ami a falu cigány lakosságát illeti, a polarizálódás körükben is lezajlik. Ennek valószínűleg egyik vetülete a nem cigány házastárs választása, amelynek kevés esete általánosításokat nemigen tesz lehetővé. A faluban jóval kiterjedtebbek ma a cigányok és nem cigányok közötti kapcsolatok, mint az 1970-es években voltak, ezek főként kereskedelmi jellegűek, de a két etnikum elkülönültsége ma is erősen érzékelhető.

A kommunikációról.

Ebben a megélhetési helyzetben az információk áramlása nagy fontossággal bír.

A faluban mindenkire eljut a helyi újság, amely helyben fontos ismereteket nyújt, s valamelyest szolgál általános gazdálkodási információkkal is. Működik a faluban a hirdetések rendszere. Az emberek nézik a televíziót (bár legtöbbször csak három csatornát), a legnagyobb sikerre azonban nem a hírműsorok, hanem a romantikus filmsorozatok számíthatnak.

A faluban 1997-ben kiépült a telefonhálózat, és használatban is van, mégpedig magánügyek és nem közügyek intézésére, teret nyitva a pletyka diszkrét formájának (megjegyzendő, hogy ugyanakkor a veszekedés, megszegényítés mások előtt történő eseményei szinte kivesztek), de gazdaságilag hasznosítható információk gyors továbbításának is. Az inkább rejtőzködő információátadást elősegítő otthoni telefonokkal szemben a mobilok használata, amely nem annyira széleskörű még, inkább a harsány, többek előtti információátadásnak is eszköze, azaz hivalkodásjellegű is. Terjedőben van, bár még szűk körre korlátozódik az internet használata, nem csupán a Polgármesteri Hivatalban és az iskolában veszik igénybe, hanem néhány család otthon is internetezik. Mindez nem számolta fel a szomszédolás, köztereken való szökváltás hagyományos formáit sem, bár bizonyos helyszínek látogatottsága meglehetősen visszaesett, ezek a kocsmák, amelyből pedig három is van a faluban.

A közbeszédben ebben az időszakban különösen három téma állt előtérben: a helyi egyház botrányai (a katolikus pap házassága, valamint a kántor és az új pap kötélhúzása), a 2002-es választások, amelyek erősen megosztották a helyi társadalmat, szokatlan indulatokat keltettek, továbbá az Európai Unió esetleges hatása a megélhetési viszonyokra.

A gazdálkodással kapcsolatos hírek közvetítésében kulcsszerepe van a falugazdásznak, akinek közreműködése nélkül a faluba érkező különféle információkérések választ sem kapnának (még az üzletrészek kifizetéséhez szükséges információk megadására sem lett volna képes sok idősebb ember a segítsége nélkül). Ez jelezte, hogy a gazdaságirányítás-közigazgatás kormányzati szintű információs várakozásai és a falubeliek információfogadási és –adási képessége között komoly szakadék tátong.

Az értékrendszerről.

A rendszerváltás körülményei és következményei az értékrendszerre erős hatást gyakoroltak.

A már korábban is megingott „becsületesség” kategóriát kezdték ki leginkább, amely a fiatalabbaknál szinte az élhétlenség szinonimájává vált, helyébe a rámenősség és a gátlástalanság becse lépett, mint a férfiasság jellemzője.

Nem a rendszerváltásnak tudható be, de egy hosszabb átalakulási folyamat eredménye, hogy a lányoknál pedig megnőtt a szabadság, anyáik már nem próbálják meg szemmel kísérni minden lépésüket, szórakozási formájukat, nem tartanak a szegénybe eséstől.

Terjedőben van a felserdült gyermekek körében, a hangulat vezérelte, önkímélő mentalitás is a korábban erősebb munkára neveléssel szemben, egy szórakozás- és divatközpontú fiatal életeszemély követése.

Ezek a tendenciák azonban nem egyformán érvényesek a két nemre. A fiúknak, férfiaknak ma is több a respektusa.

További fejlemény, hogy csökkent a nagy rokonság presztizse, inkább tehernek érzik.

Ami a családméretet illeti, már az 1970-es években is szegénynek tartották a harmadik gyermek születését, és ez változatlanul így van, sőt terjedőben van az egyke – ami a falu cigány népességére nem áll..

Összefügg a gyermekek számának csökkenése részben a pénzközpontúsággal, amely fokozódott az elmúlt években, még élesebbé téve az anyagi javak fitogtatásában megmutatkozó versengést, az azzal való büszkélkedést.

5. Eredmények, teendők.

Az elkészült publikációkat a jelentés közlemények része tartalmazza.

Ezeken felül a következő kéziratok születtek meg, amelyek némelyike közvetlenül publikálás előtt áll:

Bíró Hajnalka: „Épültek a szép házak mindenütt.... Meggondótuk, mi is szétszedjük a házat.” (A lakóépület változása a Nógrád megyei Varsányban a XX. Században) (27 oldal, 61165 karakter).

Bíró Hajnalka: „most má, hogy megint újat mondjak...” Egy falusi közösség köznapi kommunikációs jelenségeinek áttekintése (12 oldal, kb. 30000 karakter)

Jávor Kata: Kutatási beszámoló – Varsány (2001-2004) (22 oldal, kb. 60000 karakter)

Jávor Kata: A nemi sztereotípiák továbbélése és a szocializációs modell alakulása a nemi szerepre nevelésben, különös tekintettel a gyermekek öltözködésre. A varsányi példa. (58 898 karakter)

Ennek tovább kidolgozott francia változata megjelenés alatt áll az *Ethnologie Française*-ben: Jávor Kata: La survivance des stéréotypes sexuels et l'institution d'un modèle de socialisation dans l'apprentissage des rôles sexuels, avec une attention particulière portée sur l'habillement des enfants. L'exemple de Varsány. (74982 karakter)

Kardos Ferenc: A varsányi cigányok gazdálkodása és megélhetési stratégiájuk a szocializmusban és a kapitalizmus első éveiben (1952-2002), (54 oldal, 104000 karakter).

Sárkány Mihály: Trust and Enterprise in a Hungarian village (32ezer karakter))

Szabó Piroska: Mezőgazdasági kisüzemek a mezőgazdaságban a 20. század második felében (10 oldal, kb. 20000 karakter).

Szabó Piroska: Kisgazdaságok Varsányban (12 oldal, kb. 30000 karakter)

Szabó Piroska: Telefon és kommunikáció Varsányban (24031 karakter), publikálásra leadva.

Nem készült azonban még el az összegező kötet, amelyen jelenleg is dolgozunk. A megjelentetésére szánt összeget nem használtuk fel, tartalékoltuk, s ha erre van mód a kizárólag erre a célra való felhasználást továbbra is kérjük.

A kutatási eredmények egy részét hazai és külföldi konferenciákon mutattuk be : Kardos Ferenc, Sárkány Mihály Budapesten és Szabó Piroska Pécsen (2003), Sárkány Mihály a European Association of Social Anthropologists koppenhágai konferenciáján (2002), továbbá Dolny Rovenben (Csehország, 2003) és Smolenicében (Szlovákia, 2004) nemzetközi konferenciákon. A konferenciaelőadások többsége azóta megjelent. A konferenciákon részvételre végül a tervezettnél kevesebbet kellett fordítanunk, mert meghívások csökkentették a költségeket.

A nemzetközi konferenciákon történő bemutatáson túlmenően is teljesítettük eredményeink nemzetközi közreadását. Megvalósult a tervezett együttműködést a hallei intézettel, amelyre az 1. pontban utaltam (lásd a közlemények között Hann – Sárkány 2003), és egy más nyelvi kört céloz meg Jávor Kata tanulmányának közreadása az *Ethnologie Française* magyar néprajzot bemutató 2006/1-es számában.

Az eredmények közé sorolandó továbbá, hogy az MTA Szociológiai Intézetében a magyar falu helyzetéről a Miniszterelnöki Hivatal felkérésére 2004-ben készített áttekintésbe bekerült a varsányi tapasztalatok összegezése (Sárkány M.: *Az üzemstruktúra...* lásd a közlemények között).

Minden publikációnk egy példányát elhelyeztük Varsány közkönyvtárában.

Budapest, 2006. február 25.

Sárkány Mihály